

Změny v postavení židovské městské komunity v Ostravě (1938-1945)

Mečislav Borák, Slezský ústav Opava

Česko-slovenská historická ročenka 2001, Brno, Česko-slovenská (Slovensko-česká) komise historiků ve vydavatelství Masarykovy univerzity v Brně 2001, s. 85-91.

Pokusím se ve svém příspěvku, ve shodě s podtitulem naší konference, stručně charakterizovat vztah majoritního obyvatelstva, tedy Čechů, vůči židovské komunitě Ostravy. Příspěvek by měl naznačit proměny tohoto vztahu v závislosti na společensko-politickém vývoji od demokratických poměrů první republiky ke stále zřetelnějšímu totalitnímu režimu, který v době nacistické okupace přivodil zánik židovské komunity. Záměrně ponechávám stranou vztah německo-židovský, i když byl pro osud židů rozhodující nejen v Ostravě, ale takřka v celé nacisty okupované Evropě.

Ostravská židovská obec byla před válkou po Praze a Brnu třetím největším centrem židů v českých zemích.¹ Žilo jich tu zhruba deset tisíc, z toho v roce 1930 přímo v obvodu tehdejší Moravské Ostravy 6865 podle náboženského vyznání a 2267 podle národnosti.² Jen asi třetina ostravských židů se hlásila k židovské národnosti, jak to umožňoval zákon z roku 1920. Nejvíce židů se hlásilo k národnosti německé, což Ostravu poněkud odlišovalo od národnostní struktury v českém vnitrozemí, kde mezi židy tradičně převažovali čeští asimilanti. Byl to důsledek éry industrializace tohoto regionu z dob Rakouska-Uherska, kdy se židé postupně stávali součástí mocenské elity společnosti, protože jejich kapitál ve zdejších uhelném průmyslu, hutnictví i strojírenství výrazně převažoval. Počet německých asimilantů se v Ostravě ještě zvýšil poté, co se koncem 30. let začali sem uchýlovat před nacisty židé z Německa, Rakouska a z pohraničí Sudet. Poněkud méně židů se hlásilo k národnosti české, počet polských asimilantů byl výrazně nižší.

Podobně rozporuplné bylo i vnitřní členění židovské komunity. Mezi těmi, co se hlásili k národnosti židovské a německé, převažovali zastánci sionismu, jenž právě na Ostravsku nacházel mimořádnou odezvu. Byla zde nejen hlavní kancelář prezidia Židovské strany v ČSR, ale též sídlo Ústředního sionistického svazu a sídlo exekutivy

¹Bližze viz Zehngut, I.: Dějiny židovstva ostravského. Ostrava 1952; Dějiny Ostravy. Ostrava 1993; Klenovský, J.: Židovské památky Ostravy. Brno-Ostrava 1997-1998.

²Statistický lexikon obcí v zemi Moravskoslezské. Praha 1935, s. 92.

zemské organizace židovské sionistické mládeže Hechalutz. V březnu 1938 se v Ostravě sešel celostátní sjezd sionistů, který deklaroval sionismus jako jediné konstruktivní východisko pro židy a varoval před asimilačními tendencemi. Zároveň prohlásil věrnost republice a ocenil její demokratické zřízení, především za to, že nijak neomezovalo národní projevy židů. Sionisté se dostávali do střetů s asimilanty, kteří se jednoznačně hlásili k českému národu a chtěli s ním splynout, v čemž na rozdíl od sionistů viděli předpoklad pro zachování své víry. V Ostravě se sdružovali v Česko-židovském společenském sdružení a ve Svazu Čechů-židů. Byli zde i méně četní chassidi.

Ve třicátých letech se už stále zřetelněji objevovaly projevy antisemitismu, který měl na Ostravsku tradiční národnostní a sociální kořeny už v dobách industrializace. V jisté obměně přetrvaly tyto skryté příčiny antisemitismu i za první republiky, jejíž režim však otevřené antisemitské projevy rozhodně potlačoval. Šlo především o profesní strukturu ostravských židů, v níž sice převažovali drobní obchodníci a živnostníci, ale početní byli též bankéři, podnikatelé, velkoobchodníci (např. majitelé obchodních domů Bachner, Textilia, Schön), lékaři, advokáti, hoteliéři (např. majitelé největšího hotelu v městě Palace), úředníci a zřizenci.³ Uvádí se, že z celkem 5 680 registrovaných báňských, průmyslových a živnostenských podniků patřilo židům 68 %, tvořili 49 % ostravských lékařů a 63 % advokátů.⁴ Napětí z doznívající hospodářské krize, doprovázené značnou nezaměstnaností, vyvolávalo existenční obavy a k této sociální notě se pojila i národnostní, neboť většina ostravských židů se hlásila k německému. Tak se vytvářela živná půda protižidovských nálad.

Češi většinou oceňovali vlastenecké postoje českých židovských asimilantů a naopak odmítali asimilanty německé. Vytýkali jim, že preferují veřejné užívání němčiny na úkor češtiny a že tak v Ostravě stále udržují německý duch z dob před vznikem Československa.⁵ Odsuzovali jejich přetrvávající „němčení“, jež se projevilo např. skandálem v plesové sezóně roku 1938. Část ostravských židů ji totiž pojala „v tyrolském duchu“, plesoví hosté mluvili jen německy a byli oblečeni v „rázovitých“ krojích

³Steiner, J.: Profesní a sociální skladba obyvatelstva Moravské Ostravy podle národností v roce 1930. Ostrava, Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Ostravy a Ostravska, sv. 16, 1991, s. 198-201.

⁴Myška, M.: Podíl židů na podnikatelských aktivitách v ostravské průmyslové aglomeraci před první světovou válkou. In: Nisko 1939/1994. Sborník referátů z mezinárodní vědecké konference Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“ k 55. výročí první hromadné deportace evropských Židů. Ostrava 1995, s. 281.

⁵Němčení Židů. České slovo, 17. 4. 1938, s. 6; Ostravští Židé stydí se mluvit česky. Ostravský kraj, 1938, č.52, s. 3.

tyrolského venkova. Češi si to vykládali jako záměrnou provokaci.⁶ V květnu 1938 se 20 židovských spolků z Moravské Ostravy rozhodlo vydat letáky s výzvou, aby židé na veřejnosti i v soukromí upustili od užívání němčiny a mluvili česky.⁷ Češi též vytýkali ostravským židům, že málo podporují republiku a dávali jim za vzor velkorysé sbírky na obranu státu pořádané židy na Slovensku.⁸ V září 1938 se v tisku objevilo prohlášení českých židů, deklarující připravenost k obětem v úsilí o zachování republiky.⁹

Rostoucí napětí ve společnosti vytvářelo stále častější konfliktní situace. Okresní úřad v Ostravě zrušil v lednu 1938 Židovské obci rozpočet kvůli výdajům na židovskou školu, která prý vychovává své žáky „k židovské výlučnosti“. Úřad odmítl podporovat rovněž židovské spolky, které údajně pod pláštěm výdajů na sociální péči usilují o odchod židů do Palestiny.¹⁰ Jiný spor vznikl při volbách do obchodního grémia v Ostravě v dubnu 1938. Dosud volbám obvykle předcházela dohoda českých, německých a židovských obchodníků, ale zástupci Syndikátu čs. živnostníků a obchodníků ji tentokrát rozbili. Způsobili to stoupenci Národní obce fašistické (NOF), kteří pro sebe požadovali větší zastoupení. Vydali protižidovské letáky, v nichž osočovali židy, že se v Ostravě „roztahují“ na úkor českého obchodnictva, zatímco „náš člověk se krčí téměř v postranních ulicích v nevzhledných krámcích a za spolupráce exekutorů“. Vydali dokonce fingované letáky neexistujícího „Volebního sdružení židů“ s výzvou, aby se židé voleb do obchodního grémia neúčastnili. Židovský obchodní spolek však podvod ve svém letáku odhalil, židovští obchodníci se do voleb sjednotili a české strany nakonec ztratily šest mandátů. Na rozporech v českém táboře tak získali židé a Němci.¹¹

Židé stále ještě měli možnost obrany svých práv. V červnu 1938 se např. spor mezi vedením ostravské židovské školy a činitelem NOF K. Žáčkem dostal až k soudu. Šlo o zmíněné výhrady vůči rozpočtu na provoz školy. Při jednání městského zastupitelstva Žáček prohlásil, že škola nevede výuku „ve státním duchu“. Byl za to školou zažalován a musel před soudem svůj výrok odvolat.¹² Objevily se i pokusy čelit rostoucímu

⁶Tyrolské zábavy v Ostravě. České slovo 30. 1. 1938, s. 3.

⁷Židé si zakazují němčinu. Usnesení ze schůze židovských spolků v Ostravě. České slovo, 26. 5. 1938, s. 4

⁸Židé na Slovensku pro armádu. České slovo, 19. 5. 1938, s. 2; Dva příklady z Ostravy. Tamtéž, 7. 7. 1938, s. 2.

⁹Provolání Svazu Čechů-židů. Duch času, 24. 9. 1938, s. 4.

¹⁰Proti židovské škole v Moravské Ostravě. Polední deník, 12. 1. 1938, s. 3.

¹¹Zemský archiv Opava (dále jen ZAO), fond Policejní ředitelství Moravská Ostrava - prezidiální spisy (dále jen PŘMO), k. 447, čj. 2886; Volby do obchodního grémia v Moravské Ostravě. Moravskoslezský deník, 4. 4. 1938, s. 1.

¹²Fašista Žáček v soudní síni. České slovo, 22. 6. 1938, s. 2; Spor Žáček - židovská škola skončen. Tamtéž, 23. 6. 1938, s. 3.

antisemitismu aktivnější obranou, především důrazem na osvětu a propagandu, jak k tomu nabádala výzva předsedy Židovské strany E. Fischera, jež se stala terčem kritiky ostravských fašistů.¹³

Právě čeští fašisté byli v celém spektru českých politických stran nejhrolivějšími zastánci antisemitismu. V programových dokumentech ostravské NOF se uvádělo, že židé jen předstírají svou náklonnost k republice a že je načase řešit „židovskou otázku“ po vzoru Německa, zrušit členství židů v Sokole atp.¹⁴ Štvavý antisemitismus byl však většinou českých novin v Ostravě, s výjimkou listů fašistických, téměř cizí. Tisk si podrobně všiml pronásledování židů v zahraničí, zvláště v Německu, Rakousku, Rumunsku a Itálii, domácí výtky směřovaly spíše proti užívání němčiny a proti přistěhovalcům z Německa a Rakouska, kteří se jevíli jako nežádoucí především z ekonomických důvodů.

Lze říci, že až do Mnichova byl vztah ostravských Čechů k židům vcelku tolerantní, nebyly zjištěny vážnější konflikty, i útoky českých fašistů se zatím odehrávaly spíše ve verbální rovině. Teprve za druhé republiky došlo ke zřetelně změně.¹⁵

K důsledkům mnichovské dohody patřilo, že se na Ostravsku koncentrovali uprchlíci z okupované části Těšínska, z Hlučínska a ze Sudet, další přijížděli ze Slovenska a Podkarpatské Rusi. U místních Čechů vzrůstaly existenční obavy, jež posilovaly xenofobní projevy vůči emigrantům. Z odstoupeného území se do Ostravy přistěhovalo např. 800 lékařů, kteří žádali u Okresního úřadu povolení k výkonu lékařské praxe. Na nátlak místních lékařů měl být úřední souhlas odepřen všem příslušníkům „cizích“ národností.¹⁶ V prosinci 1938 byli ze seznamu členů župního spolku lékařů v Ostravě vyškrtnutí židovští lékaři.¹⁷ Stejný krok učinila i ostravská advokátní komora.¹⁸ Úřady se snažily omezovat příchod židovských emigrantů z Německa a Rakouska. Docházelo k vypovídání Židů polské státní příslušnosti, což bylo chápáno zčásti i jako odvěta za

¹³Židé při práci. Národní směr, 1938, č. 6, s. 1.

¹⁴Habrmanová, M.: Národní obec fašistická na Ostravsku v tzv. druhé republice 1938-1939. Časopis Slezského zemského muzea, Série B, 42, 1993, s. 227.

¹⁵Bližší viz Gracová, B.: Židovské obyvatelstvo Ostravska v období druhé republiky. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis, Historica, 153, 1995, č. 3, s. 73-87.

¹⁶Lékaři se zabezpečují. České slovo 20. 10. 1938, s. 3.

¹⁷Neárijci škrtnuti ze seznamu spolku českých lékařů. České slovo 12. 12. 1938, s. 2.

¹⁸ZAO, f. PŘMO - relace ze schůzí, k. 1244, čj. 21.

vypovídání Čechů ze zabraného Těšínska.¹⁹ Stále více ostravských židů se zajímalo o možnost vystěhování do ciziny, kam chtěli uniknout před nacistickými hrozbami.²⁰

Většina ostravského tisku se v souladu s programovým prohlášením Beranovy vlády vyslovovala pro diferencovaný přístup k židům, s větší tolerancí pro židovské usedlíky a české asimilanty. Proti tomuto názoru byli jednoznačně čeští fašisté v Ostravě, kteří povzbuzovali protižidovské nálady šířením letáků a článků ve svém tisku, malováním hesel a nápisů na domech a veřejných prostranstvích, vyvoláváním incidentů na veřejných místech, provokováním a bojkotem židovských obchodníků aj. Aktivity NOF se tak dostávaly do rozporu se zákony a stávaly se předmětem šetření policejních orgánů i soudních zákroků. Šlo by jmenovat desítky takových příkladů. Už v listopadu 1938 si ostravská NOF nechala v tiskárně zhotovit 5 tisíc kusů letáků na označování židovských obchodů.²¹ Židům se přičítala odpovědnost za národní katastrofu, výzvy volaly po jejich okamžitém propuštění ze státních úřadů, z vysokých škol, z armády, veřejných institucí, kulturních zařízení, požadovaly zákaz provozování židovských živností či výkonu některých povolání, odchod židovských emigrantů atp.

Došlo i k několika vážnějším incidentům - k manifestačním pochodům českých fašistů městem, jež přerostly v protižidovské demonstrace,²² a k rozbíjení výkladních skříní židovských obchodů v lednu 1939.²³ Pachatelé tohoto útoku byli vypátráni a zatčeni, čtyři z nich stanuli před soudem a bojůvky Gajdových gard byly na podnět ministerstva vnitra úředně zakázány.²⁴ Čeští fašisté zorganizovali také hrubý nátlak na ředitele Národního divadla moravskoslezského, aby propustil židovského dirigenta J. Singra. Proti organizátorům nátlaku však zasáhla policie a soud hned vzápětí kvalifikoval jejich výhrůžky jako „útisk“ a pachatele odsoudil ke dvěma podmíněným a jednomu nepodmíněnému trestu v délce 10 dnů vězení.²⁵ Vztahu Čechů k ostravským židům si všímal i deník německé menšiny „Deutsche Post“, když např. všeobecnou neoblíbeností židů zdůvodňoval oprávněnost vynuceného odchodu židovských učitelů a žáků z německých škol v Ostravě, když informoval o akcích údajné „české mládeže“ za

¹⁹ ZAO, f. PŘMO, k. 459, čj. 8902.

²⁰ Przybylová, B.: Emigrace ostravského židovského obyvatelstva ve 30. a 40. letech 20. století. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis, Historica, 153, 1995, č. 3, s. 61-71.

²¹ ZAO, f. PŘMO, k. 458, čj. 8519.

²² ZAO, f. PŘMO, k. 477, čj. 346, k. 458, čj. 8581.

²³ Tamtéž, k. 482, čj. 1501; Moravský zemský archiv (dále jen MZA) Brno, f. Zemský úřad Brno, B-40, k. 304, čj. 1480.

²⁴ ZAO, f. PŘMO, k. 477, čj. 59 a 346.

²⁵ ZAO, f. PŘMO, k. 458, čj. 8568; Rotmistr Gajdovy gardy odsouzen. České slovo 31. 1. 1939, s. 2.

propuštění židovských soudců od Krajského soudu v Ostravě, nebo když otiskl dopis údajného českého diváka, kritizující účinkování „židů a rudých intelektuálů“ v ostravském českém divadle.²⁶ Také první útoky na židovské modlitebny a útulny v Ostravě byly inspirovány příkladem z Německa a podle zjištění policie nepatřili jejich pachatelé k českým fašistům, ale k místním německým nacistům.²⁷

Šlo by však najít i několik výzev k podpoře a ochraně židů, především českých asimilantů, např. leták z konce října 1938 varující před provokacemi a násilím vůči židům a zdůrazňující, že je povinností Čechů považovat české židy za loajální občany republiky a bránit je.²⁸ V lednu 1939 byla na ostravském policejním ředitelství odhalena aféra, spojená s poskytováním československého občanství židovským emigrantům mimo běžný úřední postup. Specifičnost ostravských poměrů, spočívající ve vysoké koncentraci židovského etnika, zesílené ještě příchodem uprchlíků ze zabraných území, stejně jako např. vyšší procento sociálně slabšího a méně vzdělaného obyvatelstva, což souviselo s charakterem práce ve zdejší průmyslu - to vše spoluvytvářelo předpoklady pro úspěšnost hnutí českých fašistů i pro vzrůst lidového antisemitismu. Je ale nutné konstatovat, že státní orgány, včetně policie a soudů, extrémní projevy fašistů po celé období druhé republiky držely v zákonných mezích, což se významně lišilo od okolních zemí a zvláště pak od situace, jež nastala okupací zbytku republiky v březnu 1939.²⁹

Už 15. března vydali nacisté v Ostravě první protižidovské nařízení, týkající se košerování masa v městských jatkách a vstupu židů do hotelu Palace, kde se usídlilo německé velení. Začal tak dlouhý řetěz zákazů a restriktivních opatření, jimiž nacisté postupně oddělili židy od ostatní společnosti a uzavřeli je do zdí právních předpisů, nařízení a zákonů už dávno před tím, než pro ně zřídili skutečná ghetta. Soubory takovýchto vyhlášek a předpisů, dochované v archivech v Brně, Opavě i Ostravě přesvědčivě ukazují, jak byli ostravští židé postupně vyřazováni ze všech sfér života společnosti a nakonec odsouzeni k fyzickému zániku.³⁰

Na počátku okupace, v říjnu 1939, žilo v Ostravě podle statistiky Židovské obce ještě něco přes 4 tisíce židů. Ve skutečnosti byl jejich počet o něco vyšší, neboť řada židů se ke

²⁶Rubrika Jenseits der Grenze. Deutsche Post [Opava], 26. 1. 1939, 2. 2. 1939, 14. 2. 1939.

²⁷ZAO, f. PŘMO, k. 459, čj. 8680, 8693.

²⁸Tamtéž, k. 458, čj. 8425.

²⁹Bližie viz Gracová, B. - Przybylová, B.: Problémy každodenního života ostravských židovských obyvatel v prvních letech okupace. In: Nisko 1939/1994..., s. 234-258.

³⁰Např. MZA Brno, f. B 251, k. 45, čj. 522, k. 46, čj. 523, f. B 40, k. 330, čj. 63376; ZAO, f. Mimořádný lidový soud Moravská Ostrava, k. 133, sign. 147/47, 3. část; Archiv města Ostravy, f. Okresní úřad Moravská Ostrava, k. 30, čj. 501.

své národnosti či víře nehlásila nebo se skrývali. Podle oficiální zprávy policejního ředitelství se za poslední rok, od října 1938, snížil počet židů v Ostravě o 4765 osob, z nichž asi 2 tisíce se vystěhovaly s povolením úřadů.³¹ Přesto židé stále ještě tvořili poměrně početnou a významnou skupinu obyvatel města.

Vztah české většiny k nim byl různorodý a procházel řadou proměn. Přes původní iniciativu protektorátní vlády a jejích úřadů realizovat některá protižidovská opatření ve vlastní režii, i přes tlak Národního souručenství a českých fašistů si nakonec němečtí okupanti řešení židovské otázky monopolizovali pro sebe, aby se zmocnili židovského majetku. V obsáhlých souborech materiálů týkajících se arizace židovského majetku, jak jsou dochovány v archivech, lze najít desítky případů týkajících se Ostravy a dokládajících, že české pokusy neměly moc šancí na úspěch. Přesto lze doložit i případy převodu majetku do českých rukou na základě dohody s židovským majitelem či případy uschování majetku, jež ale někdy mívaly dohru před německými nebo též poválečnými soudy. Už před okupací převáděli židé odcházející do emigrace své firmy a obchody na české vlastníky, což místní nacisté bedlivě pozorovali a hned po příchodu okupantů takové majetky přebírali.³²

Příchod nacistů výrazně oživil aktivity českých fašistů, kteří si zprvu dělali naděje na svůj podíl na moci. Lze připomenout např. hlídkování příslušníků fašistických gard na polské hranici, jež se dotýkala území města a přes niž prchaly do Polska a dál do ciziny stovky ohrožených židů. Čeští fašisté, dobře obeznámení s místními poměry, zadržovali uprchlíky a zabírali jim peníze a cennosti, a zadržené židy předávali gestapu. Aby tyto své nezákonné akce legitimizovali, odvezli část svého lupu do Prahy jako dar okupačním úřadům. Spisy poválečných mimořádných soudů tyto příklady hyenismu potvrzují, stejně jako případy udání židů za nedodržování či vědomé porušování protižidovských předpisů, odhalování nelegálně se skrývajících osob, krádeže majetku svěřeného do úschovy apod. Je nutno připomenout, že taková provinění Čechů posuzovaly poválečné soudy velmi přísně, mnohem přísněji, než srovnatelná provinění spáchaná Němci, zvláště čeští fašisté si od soudu odnášeli tvrdší rozsudky než aktivní němečtí nacisté.³³

³¹ ZAO, f. PŘMO, k. 511, čj. 2485.

³² Von jenseits der Grenze. Deutsche Post, 4. 3. 1939.

³³ Blíže viz Borák, M.: Antisemitismus a židovská otázka ve světle materiálů retribučních soudů. In: Fenomén holocaust. Sborník mezinárodní vědecké konference. Praha - Terezín 1999, s. 103-107.

Takto se však chovala k židům jen malá část české společnosti. Ze situačních zpráv i z policejních relací víme třeba o projevech spontánního nesouhlasu ostravských Čechů s nařízením o povinném označení židů žlutou hvězdou ze září 1941. Ostravská mládež se ostentativně procházela v centru města zavěšena do svých židovských přátel, přestože za tyto projevy tzv. „židomilství“ hrozily přísné tresty.³⁴ Někteří čeští obchodníci jako projev sympatií k židům pro ně schovávali zboží až na pozdní odpolední hodiny, kdy židé směli nakupovat.³⁵ Důkazem sympatií místních Čechů se židovskými obyvateli města byly pro nacistické orgány i výsledky razíř v židovských domácnostech, při nichž se pravidelně nacházely zásoby zboží a potravin, získané s pomocí Čechů.³⁶ Lze doložit i několik případů skrývání židů, většinou ale v průběhu války nakonec prozrazených. Podobných příkladů solidarity s židovskými spoluobčany lze nalézt celou řadu. Charakteristická byla např. společná manifestace českých a židovských žen už v říjnu 1939 před nádražím v Ostravě-Prívozu, jež si chtěla vynutit zastavení prvního transportu ostravských židů do tábora v Nisku nad Sanem. Podle hlášení policie ostravské ženy tehdy volaly: „Nejdříve chtějí odvézt židy, pak přijdou na řadu Češi!“³⁷

Toto prorocké zvolání se v případě ostravských židů naplnilo takřka v úplnosti. Za války zahynulo na 8 tisíc ostravských židů, deportovaných z města hlavně ve 4 zářijových transportech roku 1942.³⁸ Po válce se jich vrátilo zpátky jen asi 500, a většinou posléze odešli dál do emigrace.³⁹

Teprve po půl století od zániku židovské komunity v Ostravě se o poznání jejich osudů začala konečně zajímat i domácí historická obec a vzniklo několik dílčích studií. Je zvláště potěšující, že téma se stalo předmětem již několika diplomových prací na univerzitách v Ostravě i Opavě.⁴⁰ Dluh vůči památce ostravských židů ze strany jejich někdejších českých spoluobčanů však dosud přetrvává.

³⁴Provokace židomilů. České slovo, 25. 9. 1941, s. 3.

³⁵Nezásobujte židy. Tamtéž, s. 2.

³⁶Gracová, B. - Przybylová, B.: Problémy..., s. 248-249.

³⁷Borák, M.: Transport do tmy. První deportace evropských židů. Ostrava 1994, s. 50.

³⁸Kárný, M.: „Konečné řešení“. Genocida českých židů v německé protektorátní politice. Praha 1991, s. 152-154.

³⁹Klenovský, J.: Židovské památky Ostravy. Ostrava 1998, s. 8.

⁴⁰Např. Rycková, B.: Židovská náboženská obec na Ostravsku. Ostrava 1991; Kantor, M.: Záhuda těšínských židů. Ostrava 1994; Nenička, L.: Z dějin ostravských židů v letech 1918-1945. Opava 1998; Týž: Národnostní vývoj v Ostravě v letech 1938-1939. Opava 2001; Procházková, K.: Židovská problematika v českém tisku na Ostravsku v letech 1938-1939. Ostrava 2000; Rečková, S.: Židovská obec v Ostravě v letech 1945-1948. Opava 2000 aj.